

ULUĞ BEY MEDRESESİ

Uluğ Bey
Medresesi'nin
taçkapisından
çini süsleme
detayı

daki mescid, enlemesine kemerlerle kible duvarına dikey biçimde beş bölüme ayrılmış uzun dikdörtgen bir mekân teşkil etmektedir. Mescid, medresenin kible tarafındaki köşelerinde yer alan ve meydana bakan cephenin köşelerinde bulunanlara benzeyen kubbeli dersanelerle doğrudan bağlantılıdır. Merkezî avlunun yanlarında iki kat halinde talebe odaları mevcuttur. Medresenin meydana açılan muhteşem cümle kapısı binanın iki katı bir yüksekliğe sahiptir ve iki taraftan büyük ve yüksek tuğla payandalarla desteklenmiştir. Cümle kapısı sivri kemerli, geniş ve yüksek bir eyvan şeklinde düzenlenmiştir. Cephenin büyük bir bölümünü kaplayan cümle kapısı köşelerdeki minarelerle birlikte medreseye heybetli bir görünüm vermektedir. Medrese ayrıca iç ve dış kısımlarında değişik tekniklerle yapılmış çini tezyinatıyla göz doldurmaktadır. Farklı yazı örnekleri ve geometrik şekillerin yaygın biçimde kullanıldığı, fırûze ve lâcivert çinilerin hâkim olduğu tezyinata değişik kısımlarında kullanılan mermerlerin de katılmasıyla binanın ihtişamı daha da artmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

D. Hill – O. Grabar, *Islamic Architecture and its Decoration*, London 1964, s. 53; D. Brandenburg, *Samarkand*, Berlin 1972, s. 190-200; E. Knobloch, *Beyond the Oxus*, London 1972, s. 133; V. I. Oumniakov – Y. Aleskerov, *Samarkand: Guide Illustré*, Moskva 1973, s. 150-155; *The Architecture of the Islamic World* (ed. G. Michell), London 1984, tür.yer.; J. D. Hoag, *Islam*, Stuttgart 1986, s. 142; L. Golombek – D. Wilber, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, Princeton 1988, s. 263-265; A. P. Kolbincev – L. Y. Mankobskaya, *Po Drevnim Gordam Uzbekestana*, Moskva 1988, s. 161; J. Feeney, "Memories of Samarkand", *Aramco World*, XXXV/4, Houston 1984, s. 37-41; J. Lawton, "The Golden Road", *a.e.*, XXXIX/4 (1988), s. 27-35.

A. ENGİN BEKSAÇ

ULÛMÜ'L-HADÎS

(bk. MUKADDİMETÜ İBNİ'S-SALÂH).

ULÛMÜ'L-HADÎS

(علوم الحديث)

Hadis usulü
veya onun alt disiplinleri
anlamında terim.

Hadis ilmi rivâyetü'l-hadîs ve dirâyetü'l-hadîs diye iki kısma ayrılır. Kabul veya red açısından râvi ve mervînin durumunu bildiren kaideler ve meseleler bütününü ifade eden dirâyetü'l-hadîs aynı zamanda "ulûmü'l-hadîs, mustalahu'l-hadîs, kavâidü'l-hadîs, usûlü'l-hadîs" şeklinde de adlandırılır (M. Accâc el-Hatîb, s. 13). Dirâyetü'l-hadîs ilminin birden fazla adla anılması çeşitli sebepleri vardır. Dirâyetü'l-hadîs içinde birbirinden farklı çok sayıda ilim bulunduğundan bazı âlimler çoğul olarak ulûmü'l-hadîs teribini kullanmıştır. Yine rivâyetü'l-hadîs ilmine asıl teşkil ettiği göz önüne alınarak usûl-i hadîs adını verenler de vardır. En genel anlamıyla hadislerin sıhhat açısından durumunu tesbite yarayan kaidelerle bu kaidelerden ortaya çıkan terimlerden oluştuğu için dirâyetü'l-hadîs yerine kavâidü'l-hadîs ve mustalahu'l-hadîs terkiplerine de yer verilmiştir. Erken dönemde rivayet hadislerin naklini, dirâyet ise hadislerden mâna çıkarmayı ve fikhî yönlerini anlamayı ifade eder. Hadis ilminde dirâyetin usûl-i hadîs veya ulûmü'l-hadîs yerine kullanılması oldukça geç dönemlere rastlar. Nitekim Râmhûrmüzî'nin *el-Muhaddişü'l-fâsıl*'ında (s. 238, 312) ve Hâkim en-Nisâbü'rî'nin *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs*'inde (s. 63-85) rivayet-dirâyet ayrımı hâlâ erken dönemdeki anlayışı yansıtır. Hatîb el-Bağdâdî'ye kadar dirâyet senedle değil metinle ilgili bir kavram sayılmıştır (Görmez, s. 99).

Hadis ilmini rivâyetü'l-hadîs ve dirâyetü'l-hadîs şeklinde iki başlık altında ele aldığı bilinen ilk âlim İbnü'l-Ekfânî'dir (ö. 749/1348). Ona göre rivâyetü'l-hadîs Resûl-i Ekrem'in söz ve fiillerinin zabtı, rivâyeti ve nakliyle ilgili iken dirâyetü'l-hadîs rivâyetin hakikati, şartları, çeşitleri ve hükümleri, râvinin halleri ve taşıması gerekli şartları, mervîyyâtın nevileri ve ilgili meseleleri konu edinir (Cemâleddin el-Kâsımî, s. 77). Taşköprizâde rivâyetü'l-hadîsi kıraat ilmiyle beraber nakle dayalı şer'î ilimler arasında zikrederken dirâyetü'l-hadîsi

Kur'an tefsiri ilmiyle birlikte nakillerin anlaşılmasına yönelik bir ilim diye kaydetmektedir (*Miftâhu's-sa'âde*, II, 5). Ona göre rivâyetü'l-hadîs ilmi, hadislerin Hz. Peygamber'e muttasıl şekilde nasıl dayandırıldığını, râvilerin zabt ve adalet yönünden durumlarını, senedin ittisâl ve inkıtâ bakımından keyfiyeti gibi hususları ele alır. Bu ilmin konusu, kendisinden sâdir olup olmadıklarının tesbiti bakımından Hz. Peygamber'in sözleridir. Delâletleri açısından hadisleri konu edinen dirâyetü'l-hadîs ise Arap dili kaidelerine ve şeriatın temel ilkelerine dayanmak suretiyle hadislerin lafızlarından murat edilen mânâyı araştıran bir ilimdir (*a.g.e.*, II, 60, 128). İsnad ilmiyle hadis ilmini birbirinden ayıran Tehânevî de isnad ilminin aynı zamanda usûlü'l-hadîs şeklinde adlandırıldığını söyler ve onu "sıhhat ve zayıflık, tahammül ve eda yönünden hadislerin durumunu bilmeyi sağlayan ilkeler" biçiminde tanımlar (*Keşşâf*, I, 36). Hadis ilmine dair Şîa'dan günümüze ulaşan en eski eserin müellifi kabul edilen Şehîd-i Sâni (*Dâiretü'l-ma'ârifü'l-İslâmiyyeti's-Sıfiyye*, V, 6), dirâyetü'l-hadîs ilmini "hadisin metninin yanı sıra illetli, zayıf veya sahih olsun bütün tariklerinin araştırıldığı ve makbul olanla merdud olanını birbirinden ayırt etmeyi sağlayacak hususların incelendiği ilim" şeklinde tarif eder (*er-Ri'âye*, s. 45; ayrıca bk. DİRÂYETÜ'L-HADÎS; RİVAYET).

Gerek Sünnî gerek Şîî literatüründe hadis ilmine ilişkin tanımların ortak noktası bu ilmin Hz. Peygamber'in söz, fiil ve hareketlerini, bunlar hakkında nakledilen rivayetleri ve bu rivayetlerin zaptedilmesini, nihayet sahih olanların olmayanlarından ayrılmasını konu edinmesidir. Erken dönemlerde hadis ilmini tanımlamada ve onun amacını belirlemede hadis senedine yoğunlaşan rivayet ilmine mahsus ölçülerin esas alınması hadis ilmini sadece rivayete indirgemeyi gerektirmez. Hadis ilmi açısından hadisin metni de önemlidir. Tarih boyunca hadis ilmine dair yapılan bazı tanımlamalarda metnin önemi vurgulayan açıklamalar da geliştirilmiştir. Nevevî hadis ilminin gayesini sadece hadisleri öğrenip kaydetmek ve başkalarına aktarmaktan ibaret görmez, onun asıl maksadının metnin anlamaları üzerinde düşünmek olduğunu söyler (*Şerhu Müslim*, I, 47). Buhârî şârihi Kirmânî de hadis ilmi için, "Resûlullah'ın söz, fiil ve hareketlerini bildiren ilimdir. Bu ilmin konusu Resûlullah'ın zatıdır" der (Süyûtî, s. 41). Bedreddin el-Aynî'ye göre de hadis ilmi-

nin konusu Allah'ın resulü olması sıfatıyla Hz. Peygamber'in zatıdır; onun ilke ve esasları, hadisin halleri ve sıfatları, gayesi ise iki dünya mutluluğunu elde etmektir ('*Umdetü'l-kârî*, I, 11).

Hadis ilminin temel ıstılahları ve rivayet usulleriyle ilgili yönünü ifade etmek üzere literatürde yaygınlık kazanan bir başka kavram usûl-i hadîstir. Hatîb el-Bağdâdî *el-Kifâye*'yi hadis talebesinin bilmesi, öğrenmesi ve ezberlemesi gereken hadis ilmine dair usul ve şartları açıklamak amacıyla telif ettiğini söyler (*el-Kifâye*, s. 7). Bağdâdî'ye gelinceye kadar hadis usulü hadislerden, râvilerin adalet ve zabt itibarıyla durumlarından, rivayetlerin muttasıl veya münkatı' olması bakımından Hz. Peygamber'e nisbetinden bahseden bir ilim, ondan sonra ise kabul ve red yönünden râvî ile rivayet edilen hadislerin durumunun bilinmesi şeklinde anlaşılmıştır (Uğur, s. 114). Hatîb el-Bağdâdî'den sonra kaleme alınan ulûmü'l-hadîs kitaplarında dirâyetü'l-hadîs, daha çok rivayet teknikleri ve usullerine ilişkin terimler üzerinde yoğunlaşan bir literatüre dönüşmüştür. Sözlükte "bir şeyin temeli" anlamına gelen asl (çoğulu usûl) aynı zamanda bir ilmin cüz'iyâtına uygulanabilecek kuralları ifade eder. Buna göre hadis usulü için "hadisleri sonraki nesillere aslına uygun biçimde nakledebilmek ve sahihiyle zayıfını birbirinden ayırmak için ihtiyaç duyulan kurallar ve bunlarla ilgili terimlerden bahseden ilim" şeklinde daha kapsamlı bir tanım yapmak mümkündür (Yücel, s. 90). Bir muhaddisi herhangi bir râviden ayıran husus, bu tanımda belirtilen ilke ve kuralları bilmesidir.

Usûl-i hadîsle eş anlamlı olarak mustalahu'l-hadîs terimi de kullanılmaktadır (Koçyiğit, XVII [1969], s. 117-136). Hadis ilmindeki terimler belli bir tarihî birikimin ve ilmî faaliyetin neticesinde doğup gelişmiş, hadis ilmine konu olan kelime ve kavramlar belirli merhalelerden sonra istikrar kazanıp terim halini almıştır. Şâfiî'nin *er-Risâle*'de haber-i vâhidin kabul şartları için koyduğu esasların müteahhirin döneminde sahih hadisin tanımlanmasında belirleyici rol oynaması (Müsâid Müslim Âlû Ca'fer, s. 338, 340-341) bu aşamalı gelişimin bir örneğidir. Rivayet döneminin başlangıcından itibaren râviler adalet ve zabt yönünden, rivayetler ise onları ilk söyleyene nisbeti, râvî silsilesinde inkıtâ bulunup bulunmaması, râvilerin hal ve hareketlerinin hükmü vb. açılardan titizlikle incelenmiş, bunun sonunda hadislerin

makbul veya merdud olmasına ilişkin çeşitli terimler doğmuştur. Hadis âlimleri, her biri hadis ilminin farklı bir yönünü ilgilendiren bu terimlerin anlaşılması için özel çaba harcamış, hatta birçoğu hakkın-da müstakil eserler yazmıştır. Bu eserlere hadis terimlerini kapsamı bakımından mustalahu'l-hadîs adı verilmiştir.

Hadisleri ezberleme, rivayet etme, kaydetme, tedvîn ve tasnif gibi adlarla bilinen sistematik hadis faaliyetlerinin kendine özgü terimleri, usul ve kaideleri hakkında müstakil bir literatür meydana gelmiştir. Mustalahu'l-hadîs / usûl-i hadîs literatürünün doğuşu hadis rivayetinin eskisine nazaran ihmal edilmeye başlandığı, hadis rivayeti ve yazımında mütekaddimîne ait ölçülerin terkedildiği bir döneme rastlamaktadır. Hadis rivayeti açısından mütekaddimîn döneminin sonlarında yer alan, usûl-i hadîs ilmi açısından ise mütekaddimînin başlangıcı sayılan (*DîA*, XXXII, 187) ve yaygın kabule göre usûl-i hadîsin ilk müdevven örneğini sunan Râm-hürmüzî eserinin girişinde hadisleri sevmeyen, hadisçilere dil uzatan bir grubun ortaya çıktığını söylemekte (*el-Muhaddişü'l-fâsıl*, s. 159), böylece eserini bunlara bir tepki şeklinde telif ettiğini göstermektedir. Hâkim en-Nîsâbü'rî de *Ma'rîfetü 'ulûmü'l-hadîs*'i bid'atların çoğalması, insanların sünnetlerin usulüne dair yeterli bilgiye sahip olmaması, haberleri yazma ve araştırma konusundaki gaflet ve ihmal-kârlıkları gibi sebeplerle kaleme aldığını zikretmektedir (*Ma'rîfetü 'ulûmü'l-hadîs*, s. 1-2).

Ulûmü'l-hadîs, mustalahu'l-hadîs ve usûl-i hadîs ile aynı anlamda kullanılan bir terimdir. İlim kelimesi âyet ve hadislerde çokça geçmekle birlikte çoğulu olan "ulûm" Kur'an'da ve hadis külliyatında yer almamaktadır. İlk asırlarda ilim kelimesiyle daha çok hadisin kastedildiğine dair birçok örnek vardır. Ebû Hayseme Züheyr b. Harb'in *Kitâbü'l-'İlm*'i içindeki bilgiler hadis ilmi ve rivayetiyle ilgilidir. Buhârî'nin *el-Câmi'u's-şâhih*'indeki "Kitâbü'l-'İlm"inde umumiyetle hadis ilmiyle ilgili meseleler konu edilmekte, bazı rivayetler hadis ilmin aynileştigiğine işaret etmektedir. Meselâ Ebû Hüreyre'nin ilme düşkün-lüğünü anlatan rivayetin (*el-Müsne'd*, II, 307) Buhârî'deki tarikinde ilim yerine hadis kelimesi kullanılmıştır (Buhârî, "İlim", 33). Burada ve başka örneklerde hadis mutlak mânada ilim diye nitelendirilmiştir (İbn Abdülber en-Nemerî, I, 761-763). Yine İbn Sîrîn'e nisbet edilen, "Şüphesiz ki

bu ilim dindir. Öyle ise dininizi kimlerden aldığınıza dikkat edin" sözünde (Müslim, "Muḥaddime", 5; Dârimî, "Muḥaddime", 38) kastedilen ilim, hadis rivayetiyle elde edilen naklî bilgileridir.

İlim kelimesi ve çoğulu ulûm ilke ve kurallarıyla tedvîn edilmiş ve düzenlenmiş ilim dallarını ifade eder. Bu anlamda mustalahu'l-hadîs, usûl-i hadîs veya ulûmü'l-hadîs başlıkları altında teşekkül eden literatürle birlikte hadis ilmi konusu, meseleleri ve kaideleri belirlenmiş müstakil bir disiplin haline gelmiştir. Ancak her ilmin bir konusu, ilkeleri ve amacının bulunması gerektiği göz önüne alındığında ulûmü'l-hadîs başlığı altında yer alan ilimlerin büyük çoğunluğunun müstakil birer disiplin değil hadise dair birtakım mesele ve kaidelerden meydana gelen konu başlıkları olduğu söylenebilir. Hadislerin rivayeti, derlenmesi, sahihinin zayıfından ayırt edilmesi, cerh ve ta'dîl yönünden râvilerin durumu, hadislerdeki garîb kelimelerin, nâsih ve mensuh rivayetlerin açıklanması, birbiriyle ihtilâflı hadislerin izahı, mâna yönünden hadislerin şerhi ve onlardan çıkarılacak hükümlerin tesbiti gibi daha birçok ilim konusu ulûmü'l-hadîsin kapsamına girer (Muhammed b. Muhammed Ebû Şehbe, s. 23). Kâdî İyâz hadis öğren-cisinin âdâbından hadisin garîbini, nâsih-mensuhunu ve müşkilini bilmeye varınca kadar hadisle ilgili bütün konuların hem kendi başına birer ilim, hem de eser ilminin birer dalı sayıldığını belirtmektedir (*el-İlmâ'*, s. 5). Hadis ilimlerini belirleyen Hâkim en-Nîsâbü'rî elli iki, bunları geliştiren İbnü's-Salâh altmış beş ilimden bahseder. Her ikisi de hadis ilimlerini "nev" şeklinde ifade etmiştir. Nitekim İbnü's-Salâh'ın eserinin adı *Ma'rîfetü envâ'i 'il-mi'l-hadîs*'tir. Çoğu hadislerin senedlerine ilişkin olan bu nev'lerin sayısı Hâzîmî'ye göre yüz, İbnü'l-Mülakkın'a göre iki yüz, Süyûtî'ye göre ise doksan üçtür (*Tedribü'r-râvî*, s. 5, 53).

Ulûmü'l-hadîs, hadis ilmine dair çeşitli konuları kapsayan literatürün genel adı olmakla beraber bu ilim içerisinde gelişmiş müstakil disiplinleri de ifade eder. Hadis tedvîn ve tasnif faaliyetiyle eş zamanlı gelişen bu ilimlerin ekseriyeti erken dönem muhaddislerince hadis metinlerinin mâna ve içeriğine yani dirâyetü'l-hadîse verilen önemi yansıtmaktadır. Bunlardan cerh-ta'dîl ve kısmen ilelû'l-hadîs isnadla ilgili ilimlerdir. Hadis metinlerini anlamaya yönelik olanlar ise garîbü'l-hadîs, muhtelifü'l-hadîs, nâsihu'l-hadîs ve mensûhu-

ULÜMÜ'L-HADİS

hû, fikhü'l-hadîs ve esbâbü vürûdî'l-hadîs ilimleridir. Son ikisi hadis ilimleri arasına diğerlerinden çok sonra girmiştir. Râvilerin güvenilirliğini tesbit etmeyi amaçlayan cerh ve ta'dîl ilminin temel dayanağı ricâl eserleridir; buna ilmü'r-ricâl de denir. İlelû'l-hadîs ise isnadda veya metinde yer alan ve hadislerin sıhhatini zedeleyen gizli kusurları inceleyen ilim dalı olup erken dönemlerden itibaren bu hususta çeşitli eserler telif edilmiş, ancak İbn Receb el-Hanbelî'nin *Şerhu 'İlelî't-Tirmizî*'yi kaleme almasından sonra müstakil bir disiplin haline gelmiştir. İsnada ilişkin ilimlerle birlikte hadislerde yer alan garîb kelime ve ifadeleri izah etmeyi amaçlayan garîbü'l-hadîs ile, anlam bakımından birbiriyle çelişkili gibi görünen rivayetleri uzlaştırmayı hedefleyen muhtelifü'l-hadîs ilimleri II (VIII) ve III. (IX.) yüzyıllarda ilk ürünlerini vermiştir. Nâsih ve mensuh ilmi ise daha çok muhtelifü'l-hadîsle birlikte değerlendirilmiştir. Fikhü'l-hadîs hadisleri anlamayı, hadislerden hareketle Hz. Peygamber'in amacını kavramayı konu edinen ilim dalıdır. Bu yönüyle fikhü'l-hadîs ilk asırlarda kullanılan ilmü dirâyeti'l-hadîs (*Keşfü'z-zunûn*, I, 635), Taşköprizâde'nin hadis ilimleri arasında zikrettiği ilmü te'vîli akvâli'n-nebî (*Miftâhu's-sa'âde*, II, 378) ve Şah Vehîyyullah ed-Dihlevî'nin sözünü ettiği ilmü esrârî'l-hadîs (*Hüccetullâhî'l-bâliğa*, I, 463) terkipleriyle yakınlık taşır. Fikhü'l-hadîsten bir ilim olarak ilk söz eden Hâkim en-Nisâbü'rî'dir; ancak Cemâleddin el-Kâsımî'ye kadar bu alan yeterince işlenmemiştir. Esbâbü vürûdî'l-hadîs hadislerin hangi sebep, vesile veya durum dolayısıyla söylendiğini araştıran ilim dalıdır. Kur'an'ı anlamada esbâb-ı nüzûl bilgisi ne kadar önemliyse hadisleri anlamada da esbâb-ı vürûd o derece önemlidir. Bununla birlikte hadis tarihinde esbâbü vürûdî'l-hadîsin diğer ilim dalları gibi müstakil bir disiplin haline geldiğini söylemek zordur. Bu ilmin müstakil bir disiplin haline gelmesi için hadis ve sünnetin hangi olay üzerine söylendiğini ve ortaya konduğunu sadece hadis kitaplarındaki rivayetlerle değil tarih, coğrafya, sosyoloji ve psikolojiden yararlanarak ilmi yöntemlerle tahlil etmek gerekir. Ayrıca sünnetin yerelliği ve evrenselliği, zaman ve mekân boyutu, örfî olup olmadığı, hangilerinin hâs ve âm olduğu gibi hususlar da bu ilim tarafından tesbit edilmelidir. Bu ilim, Hz. Peygamber'in bir sözü hangi vesile ile söylediği yanında bu sözü hangi ilkeyi göz önünde bulundurarak söylediğini de ele almalıdır (Görmez, s. 114).

BİBLİYOGRAFYA :

Tehânevî, *Keşşâf* (Dahrûc), I, 36; II, 1219 vd.; *Müsned*, II, 307; Râmihürmûzî, *el-Muḥaddişü'l-fâşıl* (nşr. M. Accâc el-Hatîb), Beyrut 1404/1984, s. 159, 238, 312; Hâkim en-Nisâbü'rî, *Ma'rifetü 'ulûmî'l-hadîs* (nşr. Seyyid Muazzam Hüseyin), Beyrut 1406/1986, s. 1-2, 63-85; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye* (nşr. Ebû Abdullah es-Sevratî – İbrâhîm Hamdî el-Medenî), Haydarâbâd 1357 → Medine, ts. (el-Mektebetü'l-İlmiyye), s. 7; İbn Abdülber en-Nemerî, *Câmi'u beyânî'l-ilm* (nşr. Ebû'l-Eşbâz ez-Züheyrî), Riyad 1414/1994, I, 761-763; Kâdî İyâz, *el-İlmâ'* (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Kahire 1970, s. 5; İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-hadîs* (nşr. Nûreddin İtr), Dimaşk 2009, s. 6; Nevevî, *Şerhu Müslim*, I, 47; Bedreddin el-Aynî, *'Umde-tü'l-kârî*, Kahire 1392/1972, I, 11; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî* (nşr. Abdülvehhâb Abdullatîf), Medine 1392/1972, s. 5, 40-41, 53; Şehîd-i Sâni, *er-Ri'âye fi 'ilmi'd-dirâye* (nşr. Abdülhüseyin M. Ali Bakkal), Kum 1408/1987, s. 45; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, II, 5, 60, 128, 378; *Keşfü'z-zunûn*, I, 635; Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 122, 129-130; Şah Vehîyyullah ed-Dihlevî, *Hüccetullâhî'l-bâliğa* (nşr. M. Şerîf Sükker), Beyrut 1990, I, 463; Cemâleddin el-Kâsımî, *Kavâ'idü't-tahdîs*, Beyrut 1414/1993, s. 77; Talat Koçyigit, *Hadis İstilahları*, Ankara 1980, s. 326; a.mlf., "İlmü Usûlî'l-Hadis veya İlmü Mustalahî'l-Hadis", *ACİFD*, XVII (1969), s. 117-136; Muhammed b. Muhammed Ebû Şehbe, *el-Vasîf fi 'ulûm ve mustalahî'l-hadîs*, Cidde 1403/1983, s. 23, 30; Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1992, s. 114; Mehmet Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, Ankara 1997, s. 99, 114; M. Accâc el-Hatîb, *Usûlû'l-hadîs*, Cidde 1417/1997, s. 13; Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi ve Usûlû*, İstanbul 2010, s. 90; Müsâid Müslim Âlu Ca'fer, "İstikrârü'l-İstîlâh fi 'ulûmî'l-hadîs", *Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb*, XXV, Bağdad 1979, s. 338, 340-341; E. Dickin-son, "Usûl al-Hadîth", *El²* (İng.), X, 934-935; İsmail L. Çakan, "Dirâyetü'l-hadîs", *DİA*, IX, 366-367; İlhan Kutluher, "İlim", a.e., XXII, 111; Murteza Bedir, "Müttekaddimîn ve Müttehahirîn", a.e., XXXII, 186-187; "Usûlû'l-hadîs", *Dâ'iretü'l-ma'ârifü'l-İslâmiyyeti's-Şi'ciyye* (haz. Hasan el-Emîn), Beyrut 2002, V, 5-94.

MEHMET GÖRMEZ

ULÜMÜ'L-KUR'ÂN

(علوم القرآن)

**Kur'an-ı Kerim'e ilgili ilimler
anlamında bir tabir;
bu ilimlere dair yazılan eserlerin
ortak adı.**

Sözlükte "Kur'an ilimleri" anlamına gelen terkinin istilâhî mânasıyla ilgili olarak klasik döneme ait kaynaklarda herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Özellikle XX. yüzyılda yazılan eserlerde yapılan tariflerde ise bu ilmin muhtevası ve maksadı göz önünde bulundurulmuştur. Bunlardan birine göre ulûmü'l-Kur'ân, çeşitli açılardan Kur'an'la ilgili olan ve her biri ayrı ilim dalı kabul edilebilecek önemli küllî ba-

hisleri bir araya getiren bir ilimdir (İbnü'l-Cevzî, neşredeninin girişi, s. 71). Bu tanım-larda terimin çerçevesi çizilirken Kur'an'ın nüzûlû, tertibi, toplanması, yazılması, kı-raati, tefsiri, i'câzı, nâsih ve mensuhu, dil, üslûp ve belâgatı gibi konular zikredilmiş-tir (Zürkânî, I, 27). Bununla birlikte ulû-mü'l-Kur'ân tabirinin çerçevesinin ne oldu-ğu -hangi konuları içine aldığı, hangilerini dışarıda bıraktığı- hususunda birlik yok-tur. Esas itibarıyla Kur'an'la doğrudan alâ-kası bulunmayan, fakat bir şekilde Kur'an âyetlerinin açıklanması için faydalanılan ilimlerin Kur'an ilimlerinden sayılıp sayıl-mayacağı üzerinde durulması gereken bir meseledir. Nitekim jeoloji, biyoloji, bota-nik ve astronominin ulûmü'l-Kur'ân dahi-linde bir yerinin olup olmayacağı tartış-maya açıktır. Kur'an-ı Kerim'i her türlü il-min kaynağı gibi görenler tıp, mühendis-lik, astronomi, matematik, cebir, mantık vb. ilimlerin de Kur'an'da yer aldığını söy-lemişler ve bunlarla ilgili bazı âyetler zik-retmişlerdir.

Tabirin yaygın biçimde kullanıldığı dö-nem dikkate alındığında Kur'an'la doğru-dan ilgisi bulunmayan, ancak Kur'an'ın an-laşılmasında ve yorumlanmasında dolaylı olarak yararlanılabilen ilimlerin Kur'an ilim-lerinden sayılmaması gerekir. Ayrıca "Kur'â-nî ilimler" (el-ulûmü'l-Kur'âniyye) tamlaması ulûmü'l-Kur'ân terkinin anlamını tam karşılamadığı ve bir terim niteliğini kazan-madığı için onun yerine kullanılmamalıdır. Çünkü astronomi, matematik, biyoloji gibi ilimler Kur'ânî oldukları halde müfessirle-rin örfünde Kur'an ilimlerinden sayılmaz. İlimleri tasnif eden kitaplarda "Kur'an"-dan istinbat edilen ilimlerin bilgisi ilmi" başlığı altında tıp, matematik ve astrono-mi gibi ilimlerin yanında marangozluk, de-mircilik gibi alanlar bile Kur'an'dan çıka-rılan ilimlerden kabul edilmektedir (Taş-köprizâde, s. 879-881).

"Usûlû't-tefsîr" adıyla yazılan eserlerde genellikle Kur'an ilimleri de tanıtılmakla birlikte bunlar ulûmü'l-Kur'ân terkinin yerini alabilecek bir yaygınlığa ulaşmadı-ğından kullanımları bazı karışıklıklara se-bebiyet vermektedir. Zira bu terkipte özel-likle Kur'an tefsirinin esasları çağrışımı öne çıktığından daha çok tefsir yöntemi akla gelmektedir. Ayrıca Kur'an tefsiri için fı-kıh ilminde olduğu gibi kapsamlı bir usu-lün varlığından söz edilemez. "İlmü't-tef-sîr" veya "ulûmü't-tefsîr" terkiplerinin ulû-mü'l-Kur'ân yerine kullanıldığına da rast-lanmaktadır. Meselâ gerek Taşköprizâde gerekse Tehânevî, ilimleri tanıttıkları eser-lerinde "ilmü tefsîri'l-Kur'ân" ve "ulûmü't-